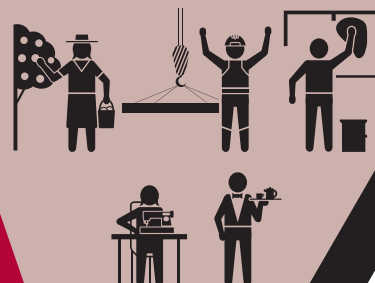

Závažné pracovné vykorisťovanie: pracovníci pohybujúci sa v rámci EÚ alebo sťahujúci sa do EÚ

Zhrnutie

V Charte základných práv Európskej únie sú stanovené práva, ktoré sú osobitne dôležité pre pracovníkov pohybujúcich sa v rámci EÚ alebo prichádzajúcich do EÚ. Najdôležitejšie sú ľudská dôstojnosť (článok 1), zákaz otroctva a nútených prác (článok 5), slobodná voľba povolania a právo na prácu (článok 15), nediskriminácia (článok 21), právo na prístup k službám zamestnanosti (článok 29), ochrana v prípade bezdôvodného prepustenia (článok 30), spravodlivé a primerané pracovné podmienky (článok 31), zákaz detskej práce a ochrana mladistvých pri práci (článok 32), ochrana spotrebiteľa (článok 38), právo na účinný prostriedok nápravy a na spravodlivý proces (článok 47).

Závažné pracovné vykorisťovanie zahraničných pracovníkov je bežným javom, ktorý však často zostáva nepovšimnutý. Väčšina spotrebiteľov nevie o tom, že výrobky, ktoré nakupujú v supermarkete alebo obchode, alebo služby, ktoré využívajú v hoteli alebo reštaurácii, môžu pochádzať od vykorisťovaných pracovníkov. K vykorisťovaniu dochádza v mnohých hospodárskych odvetviach a postihnuté sú rôzne skupiny pracovníkov, napr. občania Rumunska zberajúci zemiaky v Maďarsku, ženy zo subsaharských krajín vykorisťované ako aupair vo Francúzsku; muži z Portugalska zamestnaní na práce pri výstavbe ciest v Holandsku, muži zo Severnej Kórey pracujúci ako nekvalifikovaní robotníci v Iodenici

v Poľsku a zberači ovocia z Bangladéša a Pakistanu v južnom Grécku. Spoločne pre tieto osoby mnohokrát je, že sa im často platí 1 EUR alebo menej za hodinu, že pracujú šesť alebo sedem dní v týždni 12 alebo viac hodín denne, ubytovaní sú v nevhodných podmienkach a nemajú nárok na dovolenku alebo práceneschopnosť.

Príčinou závažného pracovného vykorisťovania sú celkové globálne hospodárske rozdiely a nárast globálnej mobility. V dôsledku ekonomickej situácie v domovských krajinách čoraz väčší počet ľudí pracuje v zahraničí, často sú pripravení pracovať v pracovných podmienkach, ktoré sú oveľa horšie, ako stanovujú právne normy, avšak stále lepšie ako chudoba a nezamestnanosť, pred ktorými unikli. Za vznikom alebo zhoršením situácie sociálnej a ekonomickej zraniteľnosti stojí vo všeobecnosti presťahovanie do inej krajiny. Sociálna izolácia vyplývajúca z neznalosti jazyka, chýbajúcich kontaktov mimo pracoviska a neovládania miestnych právnych noriem alebo nedostatku informácií o tom, kam sa obrátiť o pomoc, zvyšuje riziko vykorisťovania.

V tejto súhrnnej správe sú uvedené výsledky výskumu agentúry EÚ pre základné práva (FRA) o rôznych trestných formách závažného vykorisťovania pracovníkov, ktorí sa presťahovali do členského štátu EÚ z iného členského štátu alebo z tretej krajiny.

Závažné pracovné vykorisťovanie a právo

Závažným pracovným vykorisťovaním sú ovplyvnení tak občania EÚ, ako aj občania z krajín mimo EÚ. Právo na spravodlivé a primerané pracovné podmienky podľa článku 31 Charty základných práv EÚ sa vzťahuje nielen na občanov EÚ, ale aj na občanov tretích krajín bez ohľadu na to, či pracovník je v regulárnej alebo neregulárnej situácii, pokiaľ ide o pobyt.

Pojem „závažné pracovné vykorisťovanie“ sa vzťahuje na všetky formy pracovného vykorisťovania, ktoré sú trestné podľa právnych predpisov členského štátu EÚ, v ktorom k nim dochádza. Tento výskum je zameraný na vykorisťovanie v práci a na riziká, ktoré sa s ním spájajú. Neanalyzuje sa v ňom proces sťahovania pracovníkov alebo ich presunu z ich domácej krajiny do situácie, v ktorej dochádza k ich vykorisťovaniu.

Závažné pracovné vykorisťovanie nie je vždy dôsledkom obchodovania s ľuďmi, ktoré pozostáva z určitých krokov za použitia nezákonných prostriedkov na účely vykorisťovania. Ani obeť takéhoto vykorisťovania nie sú nevyhnutne nútené k práci, obeťami vykorisťovania sú preto, lebo pracujú za podmienok, ktoré zďaleka nedosahujú úroveň, ktorá sa môže podľa práva považovať za prijateľnú.

VYBRANÁ PRÍPADOVÁ ŠTÚDIA AGENTÚRY FRA

Prístup k spravodlivosti

Dvojica pochádzajúca z Bulharska zberala ovocie a zeleninu na farme vo Francúzsku. Vyslal ich bulharský zamestnávateľ, boli legálne zamestnaní na základe pracovnej zmluvy v ich rodnom jazyku a vo Francúzsku mali legálny pobyt a zamestnanecké postavenie. Napriek tomu čelili z hľadiska práce a ubytovania mimoriadne vykorisťujúcim podmienkam a zaplatené dostali len za šesť týždňov, aj keď päť mesiacov pracovali 15 – 16 hodín denne (ceny spätiatočných leteniek tiež boli odpočítané z ich mzdy). Oznamili svoj prípad Národnej komisii pre boj proti obchodovaniu s ľuďmi, ktorá požiadala miestnu pobočku Ústredného úradu pre boj proti organizovanej trestnej činnosti, aby vyšetrila tento prípad a zabránila budúcemu pracovnému vykorisťovaniu zo strany bulharského zamestnávateľa.

Pracovné vykorisťovanie znamená činy v rozsahu od závažného zneužívania, ako napr. otroctvo, až po také činy, ktoré nedosahujú až úroveň závažného pracovného vykorisťovania a trestných činov.

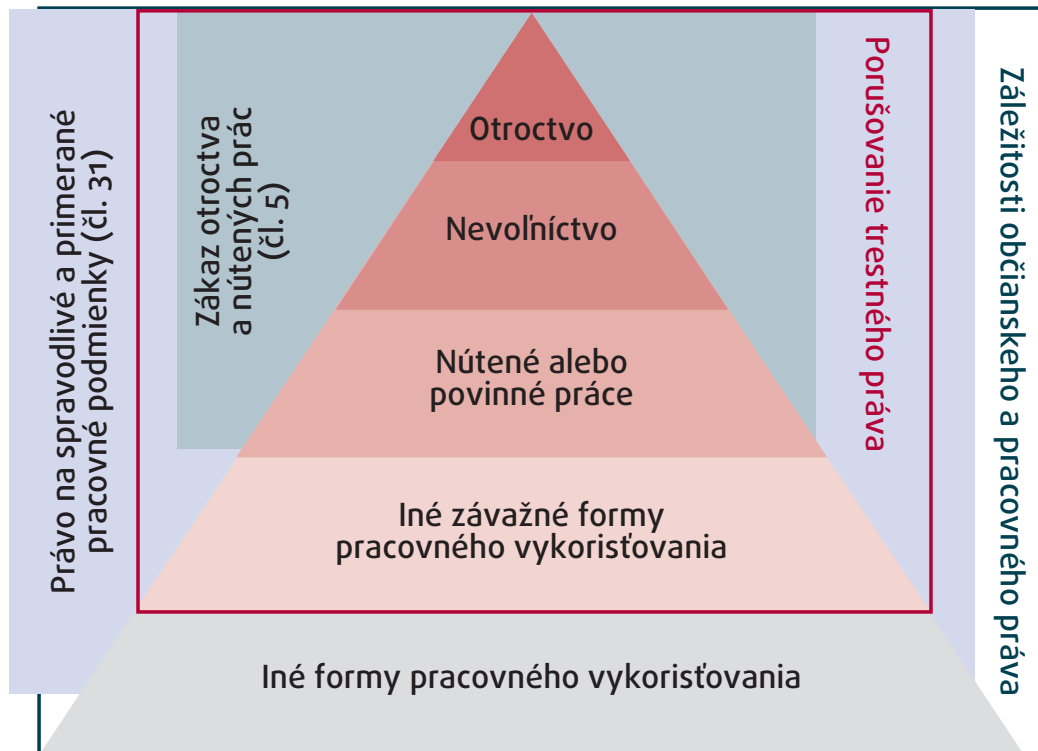
„Závažné pracovné vykorisťovanie“ zahŕňa aj situácie uvedené v článku 9 ods. 1 smernice o sankciách voči zamestnávateľom (2009/52/ES) – zamestnanie pracovníka v neregulárnej situácii „za osobitne vykorisťujúcich pracovných podmienok“. Podľa článku 2 tejto smernice, sú to také podmienky „keď existuje nápadný nepomer v porovnaní s pracovnými podmienkami legálne zamestnaných pracovníkov, ktorý má napríklad vplyv na zdravie a bezpečnosť pracovníkov a je v rozpore s ľudskou dôstojnosťou“. Táto formulácia odráža článok 31 Charty základných práv EÚ, podľa ktorého majú pracovníci právo na pracovné podmienky, ktoré zohľadňujú ich zdravie, bezpečnosť a dôstojnosť. Inými slovami „závažné pracovné vykorisťovanie“ označuje pracovné situácie, ktoré sa značne odlišujú od štandardných – spravodlivých a primeraných – pracovných podmienok, ako je vymedzené právnymi predpismi v oblasti pracovného práva a inými právnymi predpismi týkajúcimi sa najmä odmeňovania, pracovného času, dovolenky, bezpečnosti a ochrany zdravia, ako aj slušného a dôstojného zaobchádzania s pracovníkmi.

Zhromažďovanie údajov a ich rozsah

Tento výskum agentúry FRA je prvým svojho druhu, keďže sa podrobne zaoberá všetkými kriminálnymi formami pracovného vykorisťovania pracovníkov pohybujúcich sa v rámci EÚ alebo sťahujúcich sa do EÚ za použitia teoretického výskumu, ako aj výskumu v teréne: Teoretický výskum právneho a inštitucionálneho rámca závažného pracovného vykorisťovania sa uskutočnil vo všetkých 28 členských štátoch EÚ, zatiaľ čo výskum v teréne sa uskutočnil v 21 krajinách EÚ (výskum nepokrýva Dánsko, Estónsko, Lotyšsko, Luxembursko, Rumunsko, Slovinsko a Švédsko čiastočne z dôvodu obmedzených zdrojov). Pokrýva rôzne geografické regióny a rôzne hospodárske situácie a právne tradície. Práca v teréne zahŕňala 616 rozhovorov s odborníkmi z rôznych odborných skupín pracujúcich v oblasti pracovného vykorisťovania, ako sú inšpektoráty práce, polícia, sudcovia a zástupcovia zamestnancov a zamestnávateľov, ako aj 24 diskusií odborných skupín, v ktorých boli zmiešané skupiny odborníkov z praxe.

Zhromaždilo sa tiež 217 prípadových štúdií o príkladoch závažného pracovného vykorisťovania, pričom tieto štúdie vychádzali z informácií poskytnutých odborníkmi na úrovni členských štátov. Odrážajú skutočné príbehy a zamerané sú na skúsenosti pracovníkov s vykorisťovaním. Vzhľadom na chýbajúce podrobné informácie právna kategorizácia opísaných situácií zväčša nie je možná. Niektoré z nich by však mohli predstavovať obchodovanie s ľuďmi.

Obrázok 1: Formy a závažnosť pracovného vykorisťovania

Poznámky: Obete všetkých foriem vykorisťovania uvedené v tomto obrázku môžu byť tiež obeťmi obchodovania s ľuďmi vždy, keď sú splnené prvky obchodovania s ľuďmi vymedzené v článku z smernice o boji proti obchodovaniu s ľuďmi, na ktoré sa vzťahujú právne predpisy členského štátu.

Zdroj: Agentúra FRA, 2015

Zameranie na rizikové faktory

Výskum agentúry FRA je zameraný na podporu inštitúcií a členských štátov EÚ pri predchádzaní závažnému pracovnému vykorisťovaniu, monitorovaní situácií, kde dochádza k závažnému pracovnému vykorisťovaniu a umožňovaní obetiam uplatniť si právo na prístup k spravodlivosti. Konkrétnejšie sa v rámci tohto výskumu:

- identifikujú faktory, ktoré spôsobujú ohrozenie pracovníkov pohybujúcich sa v rámci EÚ alebo sťahujúcich sa do EÚ rizikom závažného pracovného vykorisťovania v krajine, kde pracujú (rizikové faktory),
- zisťuje, ako inštitúcie a členské štáty EÚ reagujú na tieto rizikové faktory z hľadiska
 - prevencie,
 - zisťuje monitorovanie vrátane zavedeného právneho a inštitucionálneho rámca na sledovanie prípadov pracovného vykorisťovania, najmä prostredníctvom inšpekcii pracovísk vykonávaných inšpektormi práce alebo inými verejnými orgánmi,
 - identifikujú opatrenia, ktoré umožňujú obetiam po zistení závažného pracovného

vykorisťovania prístup k spravodlivosti, napr. ciele podporné služby, poskytovanie informácií o prípade a právach obetí a účinné vyšetrovanie a trestné stíhanie a odradzujúce sankcie.

Rizikové faktory sú zoskupené podľa toho, ako sa týkajú právneho a inštitucionálneho rámca, situácie pracovníka, špecifik pracoviska alebo správania zamestnávateľov (pozri obrázok 2).

Vzhľadom na riziká vykorisťujúcich pracovných podmienok majú členské štáty EÚ povinnosti náležitej starostlivosti. Pracovníci z inej krajiny, ktorí čelia vážnemu riziku závažného vykorisťovania – v dôsledku nahromadenia rizikových faktorov – majú právo na ochranné opatrenia prijaté príslušnými orgánmi. A preto, keď dôjde k nahromadeniu rizikových faktorov, členské štáty majú povinnosti vyplývajúce z právnych predpisov EÚ, a to vykonávať inšpekcie zamerané na identifikáciu pracovného vykorisťovania, ochranu obetí, zavedenie mechanizmov nápravy a zabránenie nepotrestaniu.

Obrázok 2: Rizikové faktory pracovného vykorisťovania

Zdroj: Agentúra FRA, 2015

Kľúčové zistenia a poradenstvo založené na dôkazoch

Prevenia

Zvyšovanie informovanosti a podpora prostredia nulovej tolerancie k pracovnému vykorisťovaniu

Oslovení odborníci z praxe uviedli, že vnímajú postoj obyvateľstva v európskych spoločnostiach ako tolerujúci pracovné vykorisťovanie pracovníkov z iných krajín. Na takýchto pracovníkov sa nahliada, že dobrovoľne prijímajú, i keď z dôvodu chudoby a marginalizácie, prácu za podmienok vykorisťovania. Skutočnosť, že odborníci z praxe, ktorí zasahujú v príslušných situáciách, nemajú jasnú predstavu o závažnom pracovnom vykorisťovaní, tiež prispieva k tomu, že sa situáciám vykorisťovania nevenuje pozornosť alebo sa nepovažujú za prioritu.

Táto tolerancia k pracovnému vykorisťovaniu je v príkrom rozpore s právnym stavom. Závažné formy pracovného vykorisťovania sú zväčša trestné podľa právnych predpisov EÚ a členských štátov, aj keď možno nepostupujú dostatočne komplexne

a dôsledne. Podľa výskumu – hlavne rozhovorov s odborníkmi a prípadových štúdií – na vykorisťovanie v sektore domácich prác, napr. upratovanie a starostlivosť o deti alebo staršie osoby, široká verejnosť nahliada ako na šedú zónu, kde sa stierajú potenciálne hranice medzi morálne prijateľnými a neprijateľnými postupmi.

Stanovisko agentúry FRA

Členské štáty EÚ by mali zvýšiť informovanosť širokej verejnosti o existencii závažného pracovného vykorisťovania osôb pohybujúcich sa v rámci EÚ alebo sťahujúcich sa do EÚ a zvýšiť úsilie na podporu prostredia nulovej tolerancie k vykorisťovaniu týchto pracovníkov vrátane vykorisťovania v súkromných domácnostiach.

Cielené zvyšovanie informovanosti a odborná príprava

Odborníci vo viacerých členských štátoch EÚ uviedli, že vzhľadom na rozmanitosť foriem pracovného vykorisťovania a právnych ustanovení, ktoré sa

naň vzťahujú, nie je jasné, čo presne predstavuje trestnú formu závažného pracovného vykorisťovania. Poukázali na problémy pri uplatňovaní rôznych právnych kategórií a pri vysvetľovaní rôznych foriem závažného pracovného vykorisťovania pracovníkov z iných krajín a na ich základné príčiny. Lepšie znalosti a informovanosť o mnohých formách vykorisťovania by inšpektorom práce a policajtom pomohli pri identifikovaní takýchto prípadov.

Odborníci v rozhovoroch poukázali na to, že úlohy verejných orgánov pri riadení migrácie a uznávaní a podporovaní obetí závažného pracovného vykorisťovania môžu viesť ku konfliktným rolám a požiadavkám. Inšpektori práce a policajti by mali byť poučení a vyškolení tak, aby kládli dôraz na základné práva obetí pred záležitosťami verejného poriadku pri riešení situácie závažného pracovného vykorisťovania štátnych príslušníkov tretích krajín v neregulárnej situácii.

Stanovisko agentúry FRA

Členské štáty EÚ musia zabezpečiť, aby zamestnanci organizácie, ktorí zistia pracovné vykorisťovanie, boli informovaní o rôznych formách závažného pracovného vykorisťovania a o ich základných príčinách a aby absolvovali odbornú prípravu, aby vedeli, ako vhodne reagovať. Inšpektori práce a policajti by mali byť poučení a vyškolení tak, aby uprednostnili práva obetí závažného pracovného vykorisťovania pred cieľmi týkajúcimi sa riadenia migrácie.

Európska policajná akadémia (CEPOL) a Európska agentúra pre bezpečnosť a ochranu zdravia pri práci (EU-OSHA) sa vyzývajú k tomu, aby podporili členské štáty pri realizácii vzdelávacích programov na posilnenie schopnosti príslušníkov orgánov presadzovania práva a inšpektorov práce identifikovať a vyšetrovať prípady závažného pracovného vykorisťovania a zasiahnuť so zreteľom na rešpektovanie základných práv vykorisťovaných pracovníkov pohybujúcich sa v rámci EÚ alebo sťahujúcich sa do EÚ. Takéto iniciatívy by svojou činnosťou mohli podporiť koordinátor EÚ pre boj proti obchodovaniu s ľuďmi.

Efektívna spolupráca medzi verejnými a súkromnými organizáciami je nevyhnutná a mala by byť založená na spoločnom chápaní problémov spôsobených pracovným vykorisťovaním, ako aj príslušných základných práv a požadovaných intervencií.

Podnecovanie odborových organizácií a organizácií občianskej spoločnosti, aby oslovili pracovníkov pohybujúcich sa v rámci EÚ alebo sťahujúcich sa do EÚ a poskytovali im informácie

Mnohí respondenti považovali za dôležité, aby pracovníci vedeli o pracovných podmienkach a o svojich právach pred príchodom do ich cieľovej krajiny, alebo aby sa im poskytli takéto informácie pri príchode. V tejto súvislosti treba uznať, že dôležité úlohy, ktoré vykonávajú odborové organizácie a mimovládne organizácie, ktoré prichádzajú do styku s pracovníkmi pohybujúcimi sa v rámci alebo sťahujúcimi sa do EÚ, napríklad v Rakúsku, Nemecku, Írsku a Holandsku, predstavujú nádejný vývoj.

Jasný – a pozitívny – trend predstavuje tiež poskytovanie informácií o pracovných právach veľvyslanectvami členských štátov EÚ cudzím štátnym príslušníkom, ktorí sa plánujú presťahovať ich krajiny, alebo ich štátnym príslušníkom pri príchode do práce v hostiteľskej krajine. Takisto treba poznamenať, že podľa článku 11 smernice o sezónnych pracovníkoch (2014/36/EÚ) členské štáty budú mať povinnosť pri udelení povolenia pre štátnych príslušníkov tretích krajín na účely sezónnej práce, poskytnúť im tiež písomné informácie o ich právach a povinnostiach podľa tejto smernice vrátane postupov podávania sťažností.

Stanovisko agentúry FRA

Členské štáty EÚ by mali podnecovať odborové organizácie a iné súkromné organizácie, aby poskytovali informácie pracovníkom pred ich odchodom, ako aj po príchode do ich cieľovej krajiny.

Zväžiť by sa mala úloha veľvyslanectiev pri poskytovaní informácií pred odchodom alebo pri príchode.

Transparentné pracovné vzťahy

Oslovení odborníci uviedli, že nedostatočne transparentné pracovné vzťahy môžu byť faktorom, ktorý prispieva k riziku vykorisťovania. Pracovníci častokrát nemajú zmluvu napísanú v jazyku, ktorému rozumejú, nemajú vôbec žiadnu písomnú zmluvu, alebo vzhľadom na príslušnú zložitú právnu situáciu nemajú prehľad o mzdách, ktoré im dlžia, napríklad v prípade existencie sprostredkovateľov práce alebo subdodávateľských zmlúv, alebo praktík zamestnávateľa na zahmlenie situácie. Mala by sa zvýšiť informovanosť o tom, že nedostatočne transparentné pracovné vzťahy sú výstražným signálom, ktorý poukazuje na možné závažné pracovné vykorisťovanie,

a to napríklad prostredníctvom kampaní alebo prostredníctvom veľvyslanectiev, ktoré vydávajú víza pre štátnych príslušníkov tretích krajín.

Stanovisko agentúry FRA

Členské štáty EÚ by mali zabezpečiť, aby základné podmienky a pomery zamestnaneckého vzťahu boli transparentné, dobre zdokumentované a zrozumiteľné počas celej doby zamestnania. Predovšetkým:

- *všetci pracovníci by mali dostať písomnú zmluvu v jazyku, ktorému rozumejú, aspoň pokiaľ ide o základné podmienky ich zamestnania,*
- *mzdy by mali byť vyplácané transparentným spôsobom a v pravidelných intervaloch, najmenej raz za mesiac a nie len na konci sezóny alebo projektu.*

Spotrebiteľia majú „právo vedieť“ a podniky sú povinné zverejňovať informácie

V členských štátoch, v ktorých je bežné označovanie výrobkov obchodnými značkami, sú názory odborníkov o prínosoch týchto postupov nejednotné. Aj sa keď mnohí domnievajú, že umožnením, aby spotrebiteľia mohli prijímať informované rozhodnutia, sa dá účinne predchádzať pracovnému vykorisťovaniu, iní zase poukázali na to, že označovanie nie je vždy dôveryhodné a musí sa zlepšiť. Podľa článku 5 smernice o právach spotrebiteľov (2011/83/EÚ) by sa spotrebiteľom mali poskytnúť informácie týkajúce sa hlavných vlastností výrobkov alebo služieb, ktoré kupujú alebo používajú. Spotrebiteľia, ktorí majú pochybnosti, pokiaľ ide o humánne pracovné podmienky, by mali mať právo vedieť pri kúpe výrobku o existencii vážneho rizika, že bol vyrobený za vykorisťujúcich podmienok.

VYBRANÁ PRÍPADOVÁ ŠTÚDIA AGENTÚRY FRA

Vykorisťovatelia zavádzajú spotrebiteľov

Zistilo sa, že spoločnosť, ktorá dodáva vajcia s obchodnou značkou „Happy Eggs“, do veľkých supermarketov v Spojenom kráľovstve, predáva vajcia, ktoré zbierali vykorisťovaní litovskí pracovníci. Spoločnosť tvrdila, že robí „všetko, čo je v jej silách, aby jej farmy boli skutočne šťastnými miestami“. Avšak vedúci pracovnej skupiny, ktorý mal na starosti pracovníkov, ich fyzicky napádal, ukrátil na mzde a ubytoval ich v stiesnených podmienkach. Hoci vedúci pracovnej skupiny prišiel o licenciu na prevádzku, žiadne trestné obvinenia neboli podané.

Týka sa to povinností podnikov zverejniť také informácie spotrebiteľom, ktoré im umožnia posúdiť vplyv podnikateľských aktivít na základné práva. Jedným z dôležitých krokov smerom k zlepšeniu transparentnosti „nefinančných informácií“ spoločností je zmena smernice o zverejňovaní (2014/95/EÚ), ktorú sú členské štáty povinné transponovať do 6. decembra 2016. Veľké spoločnosti a skupiny sú povinné predložiť správu o „zamestnaneckých záležitostiach“ vrátane opisu politik, ktorými sa riadia, a o ich výsledkoch, rizikách a riadení rizík a relevantných kľúčových ukazovateľoch výkonnosti. Podľa článku z smernice o zverejňovaní Komisia „vypracuje nezáväznú usmernenia týkajúcu sa metódy vykazovania nefinančných informácií vrátane nefinančných kľúčových ukazovateľov správania, všeobecných i odvetvových, s cieľom uľahčiť podnikom relevantné, užitočné a porovnateľné zverejňovanie nefinančných informácií“.

Stanovisko agentúry FRA

Inštitúcie EÚ a členské štáty sa vyzývajú k tomu, aby spotrebiteľom poskytovali také informácie, ktoré im umožnia lepšie posúdiť riziko, či pri vyhotovení ponúkaného výrobku alebo služby nedošlo k závažnému pracovnému vykorisťovaniu. Poskytovanie takýchto informácií by mohlo zahŕňať:

- *efektívne a spoľahlivé systémy certifikácie a označovania výrobkov spoločností, ktoré rešpektujú práva zamestnancov,*
- *verejné registre zamestnávateľov a náborových organizácií usvedčených z pracovného vykorisťovania, pokiaľ neprijali dostatočné opatrenia na spoľahlivé zabránenie výskytu ďalších prípadov vykorisťovania.*

Pri poskytovaní usmernenia a podávaní správ o vykonávaní zmenenej smernice o zverejňovaní by Komisia mohla venovať náležitú pozornosť zverejňovaniu politik, ktoré sa týkajú rovnosti pracovných podmienok pre pracovníkov a ochranných opatrení proti rizikovým faktorom vykorisťovateľských pracovných podmienok tak na všeobecnej, ako aj na odvetvovej úrovni. Osobitná pozornosť by sa mala venovať tým odvetviam hospodárstva, ktoré sú obzvlášť náchylné k pracovnému vykorisťovaniu.

Ochrana pri postupoch verejného obstarávania

Oslovení odborníci pripomenuli prípady, keď k pracovnému vykorisťovaniu dochádzalo v rámci projektov zadaných verejnými inštitúciami. Takéto situácie sa objavili aj vo viacerých prípadových štúdiách. Poukazuje to na povinnosť inštitúcií, orgánov, úradov a agentúr EÚ, ako aj členských štátov zabrániť finančnému prispievaniu na vykorisťovateľské praktiky.

VYBRANÁ PRÍPADOVÁ ŠTÚDIA AGENTÚRY FRA

Verejné obstarávanie

V roku 2005 skupina mužov z Indie, ktorých nábor vykonal subdodávateľ zo Saudskej Arábie, pracovala na Malte na veľkom infraštruktúrnom projekte, ktorý financovala vláda. Boli veľmi zle platení (oveľa menej ako bola zákonom stanovená minimálna mzda) a nemali nárok na práceneschopnosť alebo dni voľna. Z ich mzdy bola odpočítaná aj cena toho mála potravín, ktoré dostávali, a náklady na podradné ubytovanie. Tretia strana informovala inšpektorov práce a odborové organizácie vyvíjali namiesto toho, aby predložili prípad súdu, politický tlak na maltskú vládu prostredníctvom médií, pretože „finančné sankcie voči zamestnávateľom boli minimálne“. Odborová organizácia poskytla pracovníkom právnu pomoc a zmobilizovala ich veľvyslanectvo: dosiahli odškodnenie pracovníkov v plnom rozsahu vrátane zaplatenia nadčasov v súlade s miestnou minimálnou mzdou.

Podľa článku 31 charty subjekty EÚ majú povinnosť rešpektovať práva pracovníkov pohybujúcich sa v rámci EÚ alebo sa sťahujúcich do EÚ na dôstojné pracovné podmienky, najmä vo všetkých postupoch verejného obstarávania súvisiacich s dodávateľmi a subdodávateľmi. Konkrétne, členské štáty EÚ sú pri vykonávaní legislatívneho balíka o postupoch verejného obstarávania prijatého vo februári 2014 viazané chartou vrátane článkov 5 a 31.

Stanovisko agentúry FRA

Pri vykonávaní legislatívneho balíka o postupoch verejného obstarávania prijatého vo februári 2014 sa členské štáty EÚ vyzývajú k tomu aby sa osobitná pozornosť venovala potrebe zabrániť podpore pracovného vykorisťovania zo strany spoločností, ktoré sa podieľajú na vykorisťovaní pracovníkov, alebo subdodávateľských podnikov, ktoré sú zapojené do takéhoto vykorisťovania.

Inštitúcie, orgány, úrady a agentúry EÚ vykonávajúce postupy verejného obstarávania sa vyzývajú k tomu, aby šli príkladom a venovali náležitú pozornosť zabráneniu pracovnému vykorisťovaniu páchanému subdodávateľskými spoločnosťami.

Monitorovanie a inšpekcie na pracoviskách

Komplexný a účinný systém inšpekcií a monitorovania

V rámci všetkých odborných skupín respondenti považovali nedostatok účinného monitorovania za významný rizikový faktor, ktorý prispieva k závažnému pracovnému vykorisťovaniu. Zástupcovia organizácií presadzujúcich práva zamestnancov, organizácie zamestnávateľov a sudcovia považovali nedostatok vhodného monitorovania za najvýznamnejší inštitucionálny rizikový faktor. Členské štáty musia byť pripravené vykonávať viac inšpekcií na pracoviskách a zvýšiť ich efektívnosť a venovať náležitú pozornosť rizikovým faktorom pracovného vykorisťovania. Okrem toho odborníci poukázali na význam spolupráce inšpektorov práce a polície.

Podľa odborníkov problematické sú určité práce, ako napr. poľnohospodárske práce, ktoré sa vykonávajú na súkromnom majetku, alebo domáce práce, v prípade ktorých sa vôbec nevykonávajú inšpekcie. Aj v správe *Migrants in an irregular situation employed in domestic work (Migranti v neregulárnej situácii zamestnaní na vykonávanie domácich prác)*, ktorú uverejnila agentúra FRA v roku 2011, sa podobne poukázalo na to, že „právny rámec by mal umožniť inšpekciu práce na pracoviskách pracovníkov v domácnostiach s cieľom zabezpečiť bezpečné a dôstojné pracovné podmienky“.¹

Vzhľadom na rizikové faktory identifikované v rámci výskumu v teréne by monitorovanie malo byť zamerané na skupiny so zvýšeným rizikom vykorisťovania, napríklad na osoby v neregulárnej situácii, pokiaľ ide o zamestnanosť, sezónnych pracovníkov, pracovníkov agentúr dočasného zamestnávania a falošnú samostatnú zárobkovú činnosť. Z výskumu vyplynulo, že monitorovanie sa zameriava skôr na určité odvetvia hospodárstva, ktoré sa považujú za obzvlášť náchylné k pracovnému vykorisťovaniu, než na takéto skupiny. Zistenia z výskumu týkajúce sa relevantnosti rôznych rizikových faktorov by sa mali využiť na navrhnutie účinnejších a cieľnejších stratégií zameraných na odhalovanie prípadov závažného pracovného vykorisťovania.

V rámci výskumu v teréne boli identifikované aj také riziká pracovného vykorisťovania, keď pracovníci nie sú zamestnaní priamo v podniku, pre ktorý pracujú, ale sú zamestnávaní personálnou agentúrou alebo subdodávateľom (t. j. akoukoľvek fyzickou osobou alebo právnym subjektom, ktorí sú poverení plnením všetkých alebo niektorých povinností vyplývajúcich z predtým uzavretej zmluvy).

VYBRANÁ PRÍPADOVÁ ŠTÚDIA AGENTÚRY FRA

Náborové agentúry

Pre upratovaciu firmu vo Fínsku pracovalo 68 občanov Číny. Nábor uskutočnila fínska náborová agentúra s pomocou čínskej náborovej agentúry, čo viedlo k neprehľadnej situácii pre pracovníkov, ktorí nerozumeli tomu, kto zastupuje náborovú agentúru a kto upratovaciu firmu. Táto neistota sa odzrkadlila v trestnom konaní, keď sa zrušili obvinenia proti fínskej náborovej agentúre za nenáležitú pracovnú diskrimináciu, pretože sa zistilo, že náborová spoločnosť nekonala v mene zamestnávateľa. Páchatelia tak neboli potrestaní, napriek ich stíhaniu za nenáležitú pracovnú diskrimináciu a úmyselné úžerníctvo. Obete neboli odškodnené, ani im neboli vrátené náborové poplatky a museli zaplatiť časť súdnych poplatkov.

Podľa oslovených odborníkov neprehľadná právna situácia komplikuje pracovníkom, ktorí sa pohybujú v rámci EÚ alebo sa presťahovali do EÚ, prehľad o ich právach, alebo o tom, aké prostriedky nápravy majú k dispozícii, čím sa zvyšuje riziko ich vykorisťovania. Dochádza k tomu najmä vtedy, keď ide o podniky so sídlom v rôznych členských štátoch. Navyše v týchto podmienkach sa porušovanie práv pracovníkov ťažšie posudzuje. Úsilie zamerané na monitorovanie takýchto zložitých situácií a na vyšetrenie prípadov podozrenia je nevyhnutné zintenzívniť a môže si vyžadovať účinnú spoluprácu verejných orgánov viacerých členských štátov.

V článku 7 Dohovoru Medzinárodnej organizácie práce o súkromných agentúrach zamestnania² je jasne stanovené, že takéto „agentúry zamestnania neúčtujú pracovníkom priamo alebo nepriamo, vcelku alebo sčasti, žiadne poplatky alebo náklady“. Náklady na služby zamestnanosti by mali znášať zamestnávateľia. Výnimky z tohto pravidla v prípade pracovníkov, ktorí hľadajú prácu, ktorá si nevyžaduje ani sofistikované zručnosti, ani neznamená

¹ FRA (2011), *Migrants in an irregular situation employed in domestic work: fundamental rights challenges for the European Union and its Member States*, Luxembourg, Úrad pre publikácie, s. 9 a 30.

² Prijaté v Ženeve 19. júna 1997 na 85. zasadnutí medzinárodnej konferencii práce (ILC).

manažérske povinnosti, sú ťažko akceptovateľné. Z rozhovorov s odborníkmi a prípadových štúdií však vyplýva, že náborové agentúry účtujú pracovníkom neúmerne poplatky, dostávajú ich do dlhového otroctva v dôsledku čoho sú obzvlášť náchylní k závažnému vykorisťovaniu. Z tohto dôvodu je potrebné, aby sa monitorovacie orgány zamerali najmä na aktivity agentúr zamestnávania.

Stanovisko agentúry FRA

Členské štáty EÚ musia zabezpečiť komplexný systém inšpekcii pracovných podmienok, ktorý je dostatočne účinný a v súlade s uznávanými normami.

- Na tento účel musia byť zavedené jasné právne prepisy, ktorými sa verejnému orgánu ukladá povinnosť monitorovať pracovné podmienky pracovníkov pohybujúcich sa v rámci EÚ alebo sťahujúcich sa do EÚ a vykonávať dostatočný počet inšpekcii.
- Tento orgán musí zamestnávať pracovníkov, ktorí sú vyškolení na vykonávanie cieľových a účinných inšpekcii a musia mať aj prostriedky na prekonanie jazykových bariér. Mal by mať buď vlastné právomoci a prostriedky na zabezpečenie relevantných dôkazov v trestnom konaní, alebo by mal účinne spolupracovať s políciou.
- Pracovníci zapojení do monitorovania musia byť vyškolení, aby vedeli porozumieť rizikovým faktorom závažného pracovného vykorisťovania v praxi a vedeli ich posúdiť, mali by prispôbovať a organizovať svoju prácu v súlade s týmito rizikovými faktormi a mali by pravidelne preskúmavať svoj systém riadenia rizík. Strategické zameranie inšpekcii na pracovisku by malo byť založené na všetkých dostupných dôkazoch týkajúcich sa príslušných rizikových faktorov.
- Členské štáty EÚ by mali preskúmať predpisy, na základe ktorých sú pracoviská úplne vyňaté z inšpekcii, najmä v prípade súkromných fariem a domácich prác.
- Členské štáty EÚ by mali navrhnúť efektívnejšie a cielenejšie stratégie na odhalenie prípadov závažného pracovného vykorisťovania a odovzdania páchatelov spravodlivosti.
- Členské štáty EÚ by mali posilniť monitorovanie náborových agentúr a zabezpečiť presadzovanie právnych predpisov zakazujúce vyberanie poplatkov od pracovníkov.

- Agentúry EÚ vrátane agentúry EU-OSHA, Europolu (Európsky policajný úrad) a Eurojustu (Agentúra Európskej únie pre justičnú spoluprácu v trestných veciach) sa vyzývajú k tomu, aby prispeli k zlepšovaniu cezhraničnej spolupráce medzi orgánmi členských štátov poverenými monitorovaním, vyšetrovaním a trestným stíhaním v prípadoch pracovného vykorisťovania zahŕňajúceho viac členských štátov.

Prístup obetí k spravodlivosti

Trestnoprávne ustanovenia na ochranu pracovníkov pohybujúcich sa v rámci EÚ alebo sťahujúcich sa do EÚ pred závažným pracovným vykorisťovaním

V rámci výskumu sa zistilo, že kategórie osôb chránených trestnoprávnymi ustanoveniami proti závažnému vykorisťovaniu v zamestnaneckých vzťahoch sa medzi jednotlivými členskými štátmi značne líšia, počnúc len od štátnych príslušníkov tretích krajín v neregulárnej situácii až po všetky osoby. Z hľadiska ľudských práv je rozhodujúce, že podľa práva – podľa článku 31 charty, ako aj podľa článku 2 revidovanej Európskej sociálnej charty (ESC) – na primerané pracovné podmienky sa vyžaduje účinná ochrana pracovníkov pred ich závažným porušovaním. Pokiaľ ide o právo na rovnosť pred zákonom – článok 20 charty – vyvstáva otázka, prečo je v niektorých prípadoch právo štátnych príslušníkov tretích krajín v neregulárnej situácii na dôstojné pracovné podmienky chránené trestnoprávnymi ustanoveniami, zatiaľ čo rovnaké právo štátnych príslušníkov tretích krajín v regulárnej situácii, pokiaľ ide o pobyt, alebo občanov EÚ nie je takto chránené. Obdobne by ochrana detí pred závažným pracovným vykorisťovaním nemala byť vyhradená len pre štátnych príslušníkov tretích krajín v neregulárnej situácii.

Okrem toho niektoré právne predpisy členských štátov EÚ kriminalizujú zamestnávanie štátnych príslušníkov tretích krajín v neregulárnej situácii bez ohľadu na to, či sú alebo nie sú vykorisťovaní. Tieto právne predpisy sa vzťahujú na situácie, ktoré sú v podstate odlišné. Právo pracovníkov nebyť vystavený vykorisťujúcim pracovným podmienkam teda nie je uznané ani chránené.

VYBRANÁ PRÍPADOVÁ ŠTÚDIA AGENTÚRY FRA

Migranti v neregulárnej situácii

Žena z Bolívie v neregulárnej situácii pracovala ako opatrovatelka v domácnosti v Taliansku s dlhou pracovnou dobou a za veľmi malú mzdu. Zamestnávateľ využil jej neregulárnu situáciu na to, aby ju zastrásoval.

Žena z Ekvádoru v Španielsku musela vykonávať domáce práce a starať sa o staršiu osobu. Jej pracovná doba bola neprimerane dlhá, nedostala však adekvátne zaplatené. Požiadala mimovládnu organizáciu o pomoc, ale sťažnosť nepodala.

V Írsku nigérijské dievča pracovalo pre rodinu, kde sa starala o ich dieťa a mala zakázané kontaktovať svoju rodinu alebo kohokoľvek iného. Zamestnávateľ obmedzoval aj jej fyzický pohyb a keď sa sťažovala, pohrozil jej, že ju vráti do Nigérie.

Respondenti v Maďarsku upozornili na to, že ženy z Rumunska, ktoré sa starali o staršie osoby, patria do skupiny, v prípade ktorej veľmi často dochádza k vykorisťovaniu.

V piatich členských štátoch EÚ je zamestnávanie štátneho príslušníka tretej krajiny v neregulárnej situácii za osobitne vykorisťujúcich pracovných podmienok trestným činom s maximálnym trestom v trvaní menej než dva roky. Takýto trest neodráža závažnosť porušovania základných práv, ktorému čelia obeť závažného pracovného vykorisťovania. V iných členských štátoch EÚ hrozí trest odňatia slobody na maximálne tri alebo päť rokov.

Podľa smernice o sankciách voči zamestnávateľom sú členské štáty povinné zabezpečiť, aby právnické osoby mohli byť brané na zodpovednosť za zamestnávanie štátnych príslušníkov tretích krajín v neregulárnej situácii za osobitne vykorisťujúcich pracovných podmienok, ak takýto čin bol spáchaný v ich prospech. Podobné ustanovenie je uvedené v článku 5 smernice o boji proti obchodovaniu s ľuďmi (2011/36/EÚ). Sankcie pre právnické osoby by mali byť účinné a odradzujúce. Oslovení odborníci však poukázali na to, že sankcie uložené podnikom (ako právnickým osobám) neodrážajú závažnosť príslušného porušovania ľudských práv. Z tohto dôvodu by bolo potrebné ďalej preskúmať účinnosť smernice o sankciách voči zamestnávateľom v praxi. V smernici o sankciách voči zamestnávateľom sa ďalej poukazuje na možnosť uverejnenia vykorisťujúcich zamestnávateľov na čiernej listine (článok 12 ods. 2), ale len niekoľko členských štátov EÚ túto prax uplatňuje.

Stanovisko agentúry FRA

Inštitúcie a členské štáty EÚ by mali preskúmať príslušné smernice a trestnoprávne ustanovenia EÚ s cieľom poskytnúť všetkým pracovníkom rovnakú a účinnú ochranu pred závažným pracovným vykorisťovaním.

Komplexnými a efektívnymi trestnoprávnymi ustanoveniami by sa mala zabezpečiť zodpovednosť podnikov ako právnických osôb, ktoré vystupujú ako zamestnávatelia; vo vnútroštátnych právnych predpisoch by mali byť stanovené dostatočne odradzujúce sankcie proti právnickým osobám a mali by sa efektívne uplatňovať. Okrem toho by členské štáty mali preskúmať účinnosť právnych ustanovení umožňujúcich:

- uzatvorenie zariadení alebo odobratie povolenia podnikom, ktoré boli uznané vinnými zo závažného pracovného vykorisťovania,
- uverejniť zoznam zamestnávateľov uznaných vinnými zo závažného pracovného vykorisťovania.

Rozšírenie mandátu inštitúcií, ktoré sa zaoberajú obchodovaním s ľuďmi, na účely zahrnutia všetkých foriem závažného pracovného vykorisťovania

Z výskumu v teréne jasne vyplýva, že inštitúcie, ktoré sa podieľajú na monitorovaní, vykonávaní inšpekcií, presadzovaní práva, podpore obetí, a prokuratúra musia investovať viac zdrojov na riešenie problémov identifikovaných v tejto správe. Takéto investície do inštitucionálneho rámca by však nemali byť zamerané na konkrétnu formu pracovného vykorisťovania. Mali by byť zamerané na riešenie v širšom meradle celého spektra kriminálnych foriem vykorisťovania práce, počnúc od otroctva až po závažné pracovné vykorisťovanie v zmysle smernice o sankciách voči zamestnávateľom. Vzhľadom na rozsah závažného pracovného vykorisťovania je naliehavo potrebné rozšíriť mandát inštitúcií, ktoré sa zaoberajú obchodovaním s ľuďmi.

V rozhovoroch s odborníkmi a v prípadových štúdiách sa poukazuje na ťažkosti, ktoré vznikajú v prípade, keď podporné služby, špeciálne policajné jednotky alebo špecializovaní prokurátori sú k dispozícii, aby sa zaoberali prípadmi obchodovania s ľuďmi, ale nie prípadmi závažného pracovného vykorisťovania, najmä pokiaľ ide o formy vykorisťovania, ku ktorým dochádza v pracovnoprávných vzťahoch podľa článku 9 smernice o sankciách voči zamestnávateľom. Napríklad v oblasti poskytovania podpory obetiam v dvoch tretinách členských štátov EÚ, v ktorých sa

uskutočnil výskum v teréne, sa odborníci domnievajú, že služby na podporu obetí chýbajú alebo sú v praxi neúčinné, pričom existuje veľmi málo služieb špeciálne vyhradených pre obeť pracovného vykorisťovania a z mnohých služieb sú priamo vylúčené, ak nejde o obchodovanie s ľuďmi alebo násilie.

Na základe týchto dôkazov možno navrhnúť prípadné rozšírenie mandátu organizácií zameraných na boj proti obchodovaniu s ľuďmi na úrovni EÚ alebo na úrovni členských štátov, aby pokrýval všetky kriminálne formy vykorisťovania tých osôb, ktoré sa presťahovali z inej krajiny. Zahŕňalo by to vykorisťovanie za osobitne vykorisťujúcich pracovných podmienok, vykorisťovanie obetí obchodovania s ľuďmi zo strany zamestnávateľa nepodielajúceho sa na procese obchodovania s ľuďmi a nelegálne zamestnávanie mladistvých (článok 9 ods. 1 písm. c) až e) smernice o sankciách voči zamestnávateľom).

Stanovisko agentúry FRA

Inštitúcie EÚ a členské štáty by mali preskúmať mandát orgánov poverených riešením obchodovania s ľuďmi alebo koordináciou takýchto postupov s cieľom rozšíriť ich úlohy na riešenie iných trestných činov vrátane takých, na ktoré sa vzťahuje smernica o sankciách voči zamestnávateľom.

Nástroje a mechanizmy ustanovené na riešenie obchodovania s ľuďmi, napr. referenčné mechanizmy alebo povolenia na prechodný pobyt, by sa mali preskúmať s cieľom rozšíriť ich pôsobnosť na prípady závažného pracovného vykorisťovania nezahŕňajúceho obchodovanie s ľuďmi.

Povzbudzovanie obetí prostredníctvom udelenia povolenia na pobyt, aby nahlasovali prípady vykorisťovania

Z výsledkov výskumu vyplýva, že obeť závažného pracovného vykorisťovania v neregulárnej situácii, pokiaľ ide o pobyt, odrádza od nahlásenia prípadov vykorisťovania ich štátú. Odborníci uviedli ako hlavný dôvod, prečo obeť nenahlásia polícii, že ich vykorisťujú, obavy z toho, že budú musieť opustiť krajinu. Podľa odôvodnenia 10 smernice o obetiach (2012/29/EÚ) právo obetí byť uznané ako obeť a mať prístup k spravodlivosti by nemalo byť podmienené štatútom pobytu. V skutočnosti je však právo obetí závažného pracovného vykorisťovania s neregulárnym pobytom na prístup k spravodlivosti len teoretické, pokiaľ im nie je ponúknutá bezpečná možnosť regularizácie ich štatútu z hľadiska pobytu. Takáto

možnosť by zároveň zlepšila fungovanie systému trestného súdnictva a umožnila boj proti beztrestnosti páchatelov závažného pracovného vykorisťovania.

Podľa článku 11 smernice proti obchodovaniu s ľuďmi členské štáty „prijmú potrebné opatrenia, ktorými sa zabezpečí, aby sa obetiam poskytla pomoc a podpora“, ktoré im umožnia uplatniť ich práva ako obetí trestného činu, a stanovuje sa v ňom, že členské štáty musia zabezpečiť, aby takáto pomoc a podpora nebola podmienená ochotou obeť spolupracovať na vyšetrovaní trestného činu, trestnom stíhaní alebo súdnom konaní. Táto požiadavka však platí „bez toho, aby bola dotknutá“ smernica o povoleniach na pobyt (2004/81/ES). Táto výhrada má ďalekosiahly dosah. V praxi smernica o povoleniach na pobyt podmienením udelenia povolenia na pobyt pre obeť obchodovania s ľuďmi preukázaním jasného zámeru spolupracovať s orgánmi presadzovania práva značne zasahuje do práv obetí na prístup k podporným službám a k spravodlivosti. Treba poznamenať, že v Dohovore Rady Európy o boji proti obchodovaniu s ľuďmi (CETS č. 197), ktorý ratifikovali všetky členské štáty EÚ okrem Českej republiky, sa v článku 14 prijíma pozícia, v ktorej sa kladie väčší dôraz na práva, zahrnutím aj takých situácií, v ktorých sa „príslušný orgán domnieva, že ich pobyt je potrebný z dôvodu ich osobnej situácie“ k takým situáciám, v ktorých by sa malo vydať obnoviteľné povolenie na pobyt pre obeť.

Okrem toho podľa oznámenia Európskej komisie z októbra 2014 týkajúceho sa uplatňovania smernice o povoleniach na pobyt 6 členských štátov EÚ nepodmieňuje povolenia na pobyt spoluprácu obeť a ďalších 7 členských štátov povoľuje výnimky.

Medzi smernicou o povoleniach na pobyt a povinnosťami členských štátov podľa charty sa samozrejme objavuje určité napätie. Právo obetí obchodovania s ľuďmi a iných foriem závažného vykorisťovania podľa článku 47 charty na zabezpečenie účinného prístupu k spravodlivosti – a na tento účel obeť oprávniť, povzbudzovať a podporovať v súlade s ich potrebami – je v zhode s bezpodmienečnými povinnosťami členských štátov EÚ, ktoré nemožno podmieňovať spoluprácou obeť. Povinnosť umožniť prístup k spravodlivosti by mala byť na verejných orgánoch a nie, aby sa obeť najprv zaslúžili o to, aby sa im dostalo podpory a mohli sa zúčastniť na konaní. Praktická účinnosť týchto práv sa nesmie podmieňovať ochotou alebo schopnosťou obeť poskytnúť podporu polícii alebo inému orgánu pri vykonávaní ich úloh. Vzhľadom na tento rozpor, by sa mohlo tvrdiť, že nadobudnutím platnosti charty smernica o povoleniach na pobyt stratila platnosť. V záujme zákonnosti a právnej jednoznačnosti sa očakáva vyriešenie tohto problému.

Európska komisia vo svojom oznámení Rade a Európskemu parlamentu z októbra 2014 o uplatňovaní smernice o povoleniach na pobyt predbežne plánovala posúdiť potrebu zmeniť smernicu o povoleniach na pobyt.³

Stanovisko agentúry FRA

Členské štáty by mali prijať opatrenia na povzbudenie obetí závažného pracovného vykorisťovania, aby vystúpili a nahlásili takéto vykorisťovanie – bez rizika vyhodenia – monitorovaciemu orgánu alebo polícii. Mali by k nim patriť opatrenia umožňujúce členským štátom EÚ udeliť v prípade závažných porušení práv pracovníkov povolenie na pobyt na základe jasných zákonných podmienok.

Okrem toho by členské štáty mali zvážiť zahrnutie návrhov týkajúcich sa toho, ako povzbudiť obeť a svedkov, aby nahlásili trestný čin bez obáv, že budú zadržané, do bodu 9 usmerenia agentúry FRA z roku 2012 „Apprehension of migrants in an irregular situation – fundamental rights considerations“ (Zadržanie migrantov v neregulárnej situácii – posúdenie základných práv).

Inštitúcie EÚ sa vyzývajú k tomu, aby zvážili revíziu smernice Rady 2004/81/ES z 29. apríla 2004 o povoleniach na trvalý pobyt, vydávaných štátnym príslušníkom tretích krajín, ktorí sú obeťami nezákonného obchodovania s ľuďmi alebo ktorí boli predmetom konania umožňujúceho nelegálne prístahovateľstvo a ktorí spolupracovali s príslušnými orgánmi. Práva osôb na účinnú ochranu pred obchodovaním s ľuďmi podľa článku 5 charty, ako aj právo obetí obchodovania s ľuďmi na prístup k spravodlivosti podľa článku 47 charty ukladajú členským štátom EÚ bezpodmienečné povinnosti, ktoré v žiadnom prípade nie sú podmienené spolupracou obeť s políciou, podporovaním vyšetrovania alebo vykonávaním akýchkoľvek iných služieb vo verejnom záujme. Takáto zmena by si vyžadovala tiež úpravu znenia článku 11 ods. 6 smernice proti obchodovaniu s ľuďmi a článku 13 ods. 4 smernica o sankciách voči zamestnávateľom.

Poskytovanie cielených podporných služieb obetiam

Komplexné systémy podporných služieb pre obeť závažných foriem pracovného vykorisťovania sú vo všeobecnosti nedostatočné a viaceré existujúce služby nezahŕňajú určité skupiny obetí. Odborníci potvrdzujú, že sa nezaobchádza rovnako so všetkými obeťami. Zatiaľ čo niektoré skupiny obetí sú uprednostňované, iné, ako napr. migranti v neregulárnej situácii, sú znevýhodnené, pokiaľ ide o prístup k efektívnym podporným službám a k ochrane v rámci trestného konania.

VYBRANÁ PRÍPADOVÁ ŠTÚDIA AGENTÚRY FRA

Prístup k efektívnym podporným službám

Migrant z tretej krajiny východoeurópskeho pôvodu prišiel do Belgicka v roku 2013 na práce v stavebníctve v neregulárnej situácii, pokiaľ ide o pobyt. Je pracovná doba dlhá a jeho práca bola výrazne finančne podhodnotená. Keďže neovládal dobre miestny jazyk a mal slabé znalosti o belgických inštitúciách, nenahlásil svojho zamestnávateľa z obáv zo straty zamestnania a príjmu a že sa dostane do problémov s orgánmi z dôvodu svojho neregulárneho štatútu. Sociálni pracovníci si uvedomovali v akej je situácii, ale z dôvodu zachovania dôvernosti ho bez jeho súhlasu nenahlásili polícii. Podpora pre obeť je však k dispozícii len pre uznané obeť obchodovania s ľuďmi, ktoré spolupracujú pri vyšetrovaní.

Podľa článku 8 smernice o obetiach, všetky obeť majú právo na prístup k podporným službám v súlade s ich potrebami. Podporné služby pre obeť musia konať v záujme obeť, musia byť dôverné a bezplatné. V prípade zamietnutia prístupu, sa podľa článku 47 charty vyžaduje, aby obeť mala k dispozícii účinný prostriedok nápravy.

3 Európska komisia (2014a), Oznámenie Komisie Rade a Európskemu Parlamentu o uplatňovaní smernice 2004/81/ES o povoleniach na trvalý pobyt, vydávaných štátnym príslušníkom tretích krajín, ktorí sú obeťami nezákonného obchodovania s ľuďmi alebo ktorí boli predmetom konania umožňujúceho nelegálne prístahovateľstvo a ktorí spolupracovali s príslušnými orgánmi, COM(2014) 635 final, Brusel, 17. októbra 2014.

Stanovisko agentúry FRA

Členské štáty EÚ by mali zabezpečiť, aby:

- všetky obete závažného pracovného vykorisťovania mali k dispozícii cieleňé podporné služby, napríklad prostredníctvom rozšírenia mandátu podporných služieb zameraných na obeť obchodovania s ľuďmi na poskytovanie podporných služieb pre obeť iných foriem pracovného vykorisťovania,
- boli k dispozícii mechanizmy na odporúčenie obeť všetkých foriem závažného pracovného vykorisťovania podporným službám.
- obeť pracovného vykorisťovania neboli vylúčené z podporných služieb v dôsledku toho, že nemajú povolenie na pobyt.
- podporné služby boli rovnako dostupné pre občanov EÚ, ako aj pre občanov z iných krajín ako EÚ.

Podporovanie a posilnenie intervencií tretích strán

Odborníci uviedli, že vzhľadom na neochotu obeť závažného pracovného vykorisťovania vystúpiť a nahlásiť takéto vykorisťovanie monitorovacím orgánom alebo polícii, ako aj vzhľadom na nedostatok uspokojivého aktívneho policajného vyšetrovania, by súkromné alebo verejné organizácie podporujúce obeť závažného pracovného vykorisťovania alebo konajúce v ich mene vrátane odborových organizácií mohli zohrávať dôležitú funkciu v zmysle článku 13 smernice o sankciách voči zamestnávateľom. Z výskumu však vyplýva, že intervencie tretích strán a kolektívne žaloby sú zriedkavé a často nie sú povolené zákonom a ak sú prípustné zriedka sa uplatňujú v prípadoch pracovného vykorisťovania. Intervencie tretích strán by mohli byť tiež prostriedkom, ktorý by súdom umožnil účinnejšie riešiť prípady, v ktorých sa veľký počet pracovníkov dostal do postavenia obeť a má práva obeť. V správe z výskumu agentúry FRA zverejnenej v roku 2012 *Access to justice in cases of discrimination in the EU (Prístup k spravodlivosti v prípadoch diskriminácie v EÚ)* sa poukázalo na výhody intervencií tretích strán. Treba poznamenať, že v článku 25 smernice o sezónnych pracovníkoch sa umožňuje tretím stranám s legitímnym záujmom o zabezpečenie dodržiavania tejto smernice podať sťažnosť alebo sa zúčastniť na občianskoprávnom alebo správnom konaní v mene sezónneho pracovníka.

Stanovisko agentúry FRA

Na zlepšenie prístupu k spravodlivosti pre všetky obeť závažného pracovného vykorisťovania by mali členské štáty – v rozsahu pôsobnosti a mimo rozsahu pôsobnosti smernice o sankciách voči zamestnávateľom – umožniť tretím stranám vrátane odborových organizácií a súkromných asociácií, ktoré podporujú pracovníkov, ktorí sa pohybujú buď v rámci EÚ alebo sa presťahovali do EÚ konať v prospech alebo v mene obeť.

Poskytovanie odškodnenia a doplatkov obeť

Aby bolo možné porozumieť tomu, čo je pre obeť dôležité, musia sa ich ekonomické ciele brať vážne. Z rozhovorov s odborníkmi vyplynulo, že poskytovanie odškodnenia a doplatkov sa pokladá za mimoriadne dôležité a potenciálne sa tým môžu podporiť ďalšie obeť, aby nahlásili prípady vykorisťovania polícii a požadovali prístup k spravodlivosti. Z výskumu však vyplýva, že často je pre obeť veľmi ťažké získať odškodnenie od páchatelov v neposlednom rade preto, lebo podnik, ktorý pôsobil ako zamestnávateľ, môže uprednostniť vyhlásenie konkurzu, alebo sa zodpovedné osoby vytratia. Z tohto dôvodu by sa odškodnenie od páchatelov malo posilniť prostredníctvom štátnych fondov na odškodnenie.

VYBRANÁ PRÍPADOVÁ ŠTÚDIA AGENTÚRY FRA

Odškodnenie obeť

Viaceri litovskí občania pracovali na farmách v Lincolnshire v Spojenom kráľovstve v regióne, ktoré je známe vďaka svojmu poľnohospodárstvu. Lotyšskí vedúci pracovnej skupiny ich vystavil veľmi zlým životným a pracovným podmienkam vrátane bývania v „prístreškoch“ s obmedzeným prístupom k hygienickým zariadeniam a obmedzeným kontaktom s vonkajším svetom. Pochádzali z mimoriadne chudobného prostredia. Situáciu monitoroval orgán pre vydávanie licencií vedúcim pracovných skupín (GLA). Neboli však predložené žiadne trestné obvinenia a obeť neboli odškodnené, pretože sa nezistilo, že došlo v ich prípade k obchodovaniu s ľuďmi, a tak nemali prístup k spravodlivosti alebo podpore prostredníctvom národného referenčného mechanizmu.

V súčasnosti sú však podľa článku 12 smernice o odškodňovaní (2004/80/ES) ustanovené systémy členských štátov len na odškodňovanie obetí úmyselných násilných trestných činov, a preto sa veľmi zriedka vzťahujú na prípady závažného pracovného vykorisťovania. V reakcii na tento nedostatok sa v článku 17 smernice o boji proti obchodovaniu s ľuďmi ukladá členským štátom povinnosť zabezpečiť, aby obeť obchodovania s ľuďmi mali prístup k existujúcim štátnym systémom odškodnenia. Na rozdiel od toho smernica o sankciách voči zamestnávateľom neobsahuje podobné ustanovenie. Pokiaľ ide o obeť trestného činu, štáty však nemajú povinnosť zabezpečiť, aby mali prístup k spravodlivosti. S obetami závažného pracovného vykorisťovania by sa preto – v zmysle článku 9 ods. 1 písm. c) až e) smernice o sankciách voči zamestnávateľom – nemalo zaobchádzať inak ako s obetami obchodovania s ľuďmi.

V článku 16 smernice o obetiach sa uznáva právo obetí získať v priebehu trestného konania rozhodnutie o odškodnení zo strany páchatela. Keďže právne predpisy členských štátov môžu povoľovať výnimky, v článku 47 charty sa uvádza, že ak trestný súd odmietne rozhodnúť o požiadavkách na odškodnenie, musí sa umožniť inému súdu preskúmať toto rozhodnutie.

Stanovisko agentúry FRA

Inštitúcie EÚ by mali zvážiť zmenu smernice o sankciách voči zamestnávateľom, aby sa mohlo zahrnúť ustanovenie podobné článku 17 smernice o boji proti obchodovaniu s ľuďmi, podľa ktorého majú členské štáty povinnosť zabezpečiť, aby obeť obchodovania s ľuďmi mali prístup k existujúcim štátnym systémom odškodnenia.

Členské štáty EÚ by mali zabezpečiť, aby trestné súdy rozhodovali o všetkých žalobách v rámci občianskeho práva obetí závažného pracovného vykorisťovania práce vrátane žiadostí o doplatky, namiesto toho, aby obeť odporúčali na občianskoprávne súdy. Členské štáty by mali zvážiť možnosť, aby sa sudcovia v prípade, keď nemajú dostatok skúseností na rozhodovanie o občianskoprávných žalobách, poradili s občianskoprávnymi sudcami namiesto toho, aby obeť odporúčali na občianskoprávne súdne konanie.

Podporovanie práva obetí na efektívne policajné vyšetrenie

Obete majú nárok na dôkladné a efektívne vyšetrenie, ktoré povedie k nájdeniu a potrestaniu páchatelov. Aby sa zabránilo rozsiahlemu beztrestnému konaniu páchatelov závažného pracovného vykorisťovania zahraničných pracovníkov, polícia musia reagovať na informácie o závažnom pracovnom vykorisťovaní takým spôsobom, na základe ktorého dokážu efektívne dospieť k cieľu, a to predviesť páchatelov pred súd a v rámci ktorého sa zároveň citlivo prístupuje k právam a problematickej situácii obete.

Z výskumu vyplýva, že špeciálne policajné jednotky, ktoré sú vyškolené a majú skúsenosti v oblasti obchodovania s ľuďmi, ako aj závažného pracovného vykorisťovania, by s najväčšou pravdepodobnosťou vedeli, pokiaľ ide o pracovníkov pohybujúcich sa v rámci EÚ alebo sťahujúcich sa do EÚ v prípade vykorisťovania, reagovať efektívnejšie než všeobecné policajné sily. Takéto jednotky by sa často ochotnejšie zaoberali vykorisťovanými pracovníkmi ako potenciálnymi obeťami trestnej činnosti, a to aj v prípadoch chýbajúceho povolenia na pobyt. Zatiaľ čo špecializované jednotky poverené vyšetrením prípadov obchodovania s ľuďmi existujú v mnohých členských štátoch EÚ, policajné jednotky, ktoré sa zaoberajú aj závažným pracovným vykorisťovaním, existujú v Španielsku a Belgicku, čo možno považovať za príklady nádejných postupov.

Špeciálne policajné jednotky by boli obzvlášť prínosné v prípadoch, ktoré si vyžadujú cezhraničnú spoluprácu s políciou. Často býva potrebné, aby orgány viacerých členských štátov EÚ zasiahli v prípadoch uzatvárania subdodávateľských zmlúv a vysielania pracovníkov, pracovníkov, agentúrnych pracovníkov alebo náborových agentúr, alebo keď sa obeť alebo svedkovia vrátili do svojej krajiny pôvodu pred zaznamenaním ich výpovede. Aj keď odborníci zo Španielska a z Belgicka poukázali na problémy pri cezhraničných vyšetreniach, takéto prípady zaznamenalo prekvapujúco málo odborníkov.

Stanovisko agentúry FRA

Ako prostriedok zvýšenia efektívnosti policajného vyšetrenia by členské štáty EÚ mali posúdiť možnosť vytvoriť špeciálne policajné jednotky a nadviazať úzke vzťahy v rámci spolupráce medzi políciou a monitorovacími orgánmi, ako napríklad inšpektoráty práce a finančná polícia.

Okrem toho by sa mala posilniť cezhraničná spolupráca orgánov činných v trestnom konaní a mali by sa dostať na takú úroveň, ktorá sa dosiahla v oblasti organizovanej trestnej činnosti.

Ďalší postup

Pokiaľ nedôjde k výraznému posilneniu úsilia na ochranu pracovných noriem, existuje riziko, že sa budú aj naďalej oslabovať. Vzhľadom na to, že veľké rozdiely v životnej úrovni a zvýšená mobilita nútia pracovníkov akceptovať neštandardné pracovné podmienky, tento problém nemožno ponechať na globalizované trhy práce – vyžaduje si prísne monitorovanie a kontrolu vrátane ustanovení trestného práva pre obzvlášť závažné porušenia.

„Chudoba a pokles prosperity sú živnou pôdou zločinného vykorisťovania. [...] V dôsledku rýchleho rozširovania globálnej spotrebiteľskej základne dopyt po lacnej pracovnej sile sa zákonite musí zvyšovať, čo bude mať za následok vyššiu mieru pracovného vykorisťovania v tradične postihnutých priemyselných odvetviach, ako napríklad cestovný ruch, stavebníctvo alebo upratovacie služby. Postihnuté môžu byť aj také odvetvia, ktoré sa obvykle nespájajú s týmto javom“.

(Europol (2015), Exploring tomorrow's organised crime (Skúmanie organizovanej činnosti zajtrajška), Haag, Europol. s. 26)

Na záver je potrebné zdôrazniť tieto body.

Posilnenie právneho rámca na ochranu práv pracovníkov na spravodlivé a primerané pracovné podmienky

Potrebný je konsenzus na úrovni EÚ v tom, že závažné pracovné vykorisťovanie je neprijateľné a že všetci pracovníci majú nárok na účinnú ochranu práv. V niektorých členských štátoch EÚ do dnešného dňa trestné právo chráni pred závažným vykorisťovaním len štátnych príslušníkov tretích krajín v neregulárnej situácii. V iných sú chránení všetci pracovníci. Tieto nezrovnalosti sú odrazom nedostatku jasných a primeraných noriem.

Tento nedostatočný konsenzus bráni aj cezhraničnej spolupráci medzi monitorovacími orgánmi a systémami trestného súdnictva v prípadoch zahŕňajúcich viac členských štátov, najmä ak ide o náborové agentúry alebo agentúry dočasného zamestnávania, vysielanie pracovníkov alebo subdodávateľské reťazce, ako aj o prípady, keď obeť alebo svedkovia odcestujú domov pred zaznamenaním ich výpovede. Aproximácia trestného práva tvoriaceho základ spolupráce by bola dôkazom konsenzu v normatívnej oblasti a výrazne by posilnila spoluprácu. Mali by sa hľadať metódy, ako sa riadiť príkladom smernice o sankciách voči zamestnávateľom pri uplatňovaní článku 83 ods. 2 ZFEÚ ako možného základu

na stanovenie minimálnych pravidiel na definovanie trestných činov pri vykonávaní sociálnych politík.

Zlepšenie monitorovacích systémov, inšpekcií pracovísk a vyšetrovaní

Zásadný význam majú monitorovacie orgány, ktoré vykonávajú aj dohľad. Mnohé členské štáty EÚ musia výrazne zlepšiť inšpekcie pracovísk. V niektorých boli zavedené nádejné postupy, ktorými sa zvýšila účinnosť monitorovania a policajnej práce, v niektorých prípadoch sa zdôraznila spolupráca medzi inšpektormi práce a políciou.

Povzbudzovanie obetí, aby nahlasovali prípady vykorisťovania

Treba urobiť viac, aby obeť mohli inšpektorom práce alebo polícii nahlásiť závažné pracovné vykorisťovanie, a treba ich v tom povzbudzovať. Členské štáty EÚ musia zvýšiť atraktivnosť prístupu k trestnej justícii a uľahčiť obetiam takýto prístup. Doplatky a odškodnenie poskytnuté v rámci trestného konania predstavujú len jeden dôležitý faktor.

Výskum agentúry FRA poukazuje na mnohé prekážky, ktorým obeť čelia pri prístupe k spravodlivosti, odhaľuje však aj nádejné postupy zamerané na zvýšenie informovanosti o právach a podporovanie obetí pri vymáhaní svojich práv. Odborové organizácie a iné subjekty občianskej spoločnosti si čoraz viac uvedomujú dôležitosť svojich úloh v tomto smere.

Posilnenie špecializácie a cezhraničnej spolupráce vo všetkých oblastiach závažného pracovného vykorisťovania.

Potrebné je uznať, že zločinecké siete – často v podobe pochybných náborových agentúr, agentúr zamestnávania, ktoré pôsobia na nadnárodnej úrovni – sa čoraz častejšie podieľajú na závažnom pracovnom vykorisťovaní migrantov. Polícia a prokurátori musia zintenzívniť úsilie, aby bolo možné postaviť páchateľov pred súd. Niektoré členské štáty EÚ majú zriadené špeciálne policajné jednotky, ktoré uľahčujú cezhraničnú spoluprácu a bolo by potrebné uznať, že predstavujú nádejný postup.

Inštitucionálne štruktúry zriadené na boj proti obchodovaniu s ľuďmi by sa mali využívať aj na riešenie závažného pracovného vykorisťovania. Inštitucionálne rámce a postupy, ktoré sú zamerané len na obchodovanie s ľuďmi, nevenujú dostatočnú

pozornosť závažnému pracovnému vykorisťovaniu, ktoré nespĺňa definíciu obchodovania s ľuďmi.

Posilnenie prevencie vrátane systémov záväzných noriem a spoľahlivého označovania

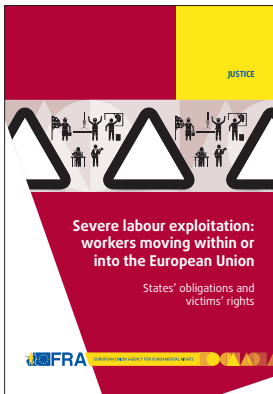
Inštitúcie EÚ a členské štáty sa vyzývajú k zlepšeniu preventívnych opatrení aj prostredníctvom postupov verejného obstarávania, ktoré by zabránili neúmyselnému financovaniu vykorisťovateľov, a efektívnejších systémov na definovanie noriem dôstojnej práce a označovania produktov a služieb, ktoré spĺňajú tieto normy. Toto by spotrebiteľom umožnilo lepšie posúdiť riziko pri nákupe výrobkov

vyrobených za podmienok závažného pracovného vykorisťovania.

Vytvorenie prostredia nulovej tolerancie závažného pracovného vykorisťovania v spoločnostiach

Prostredie nulovej tolerancie pre závažné vykorisťovanie je základom pre ochranu sociálnych práv a ľudskej dôstojnosti všetkých pracovníkov, ktoré sú dôležitými prvkami hodnôt, na ktorých je založená EÚ. Politici, médiá a ďalší, ktorých hlas je verejne počuť, si musia byť vedomí zodpovednosti, ktorá prichádza s touto výsadou.

Vykorisťovanie pracovníkov nie je ojedinelým ani okrajovým javom. Napriek jeho všeobecnej prítomnosti v každodennom živote sa závažnému pracovnému vykorisťovaniu a jeho nepriaznivým účinkom na štátnych príslušníkov tretích krajín a občanov EÚ – ako pracovníkov, ale aj ako spotrebiteľov – doteraz nedostávalo veľa pozornosti zo strany výskumných pracovníkov. Rozsiahly výskum v teréne a teoretický výskum, ktoré uskutočnila agentúra FRA, je prvým výskumom, ktorý sa komplexne zaoberá rôznymi kriminálnymi formami závažného pracovného vykorisťovania pracovníkov, ktorí sa sťahujú z jedného členského štátu EÚ do iného alebo z tretej krajiny. Jeho cieľom je vyplniť chýbajúce poznatky, a narušiť tak súčasné prostredie skrytej akceptácie závažného pracovného vykorisťovania. V správe sú identifikované rizikové faktory, ktoré prispievajú k takémuto vykorisťovaniu, a rozoberajú sa prostriedky na zlepšenie tejto situácie a poukazuje sa na výzvy, ktorým inštitúcie a členské štáty EÚ čelia pri presadzovaní v praxi práva pracovníkov, ktorí sa pohybujú v rámci EÚ alebo sa presťahovali do EÚ, na dôstojné pracovné podmienky. Tento výskum je zameraný na ich podporu pri predchádzaní závažnému pracovnému vykorisťovaniu, monitorovaní situácií, kde dochádza k závažnému vykorisťovaniu práce a presadzovaní v praxi práva obetí na prístup k spravodlivosti.

Ďalšie informácie:

Úplná správa o formách závažného pracovného vykorisťovania – *Severe labour exploitation: workers moving within or into the European Union. States' obligations and victims' rights* (2015) (*Závažné pracovné vykorisťovanie: pracovníci pohybujúci sa v rámci EÚ alebo sťahujúci sa do EÚ. Povinnosti štátov a práva obetí*) – pozri <http://fra.europa.eu/en/publication/2015/severe-labour-exploitation-workers-moving-within-or-european-union>

Pozri aj iné publikácie agentúry FRA v tejto oblasti:

- FRA (2015), *Victims of crime in the EU: the extent and nature of support for victims* (Obete trestných činov v EÚ: rozsah a povaha podpory obetí), Luxemburg, Úrad pre publikácie, <http://fra.europa.eu/en/publication/2014/victims-crime-eu-extent-and-nature-support-victims> (k dispozícii v angličtine), pozri tiež zhrnutie, ktoré je k dispozícii v 23 jazykoch EÚ, <http://fra.europa.eu/en/publication/2015/victims-crime-eu-extent-and-nature-support-victims-summary>;
- FRA (2015), *Legal entry channels to the EU for persons in need of international protection: a toolbox* (Legálne vstupné cesty do EÚ pre osoby v núdzi, ktoré potrebujú medzinárodnú ochranu: súbor nástrojov), Luxemburg, Úrad pre publikácie, <http://fra.europa.eu/en/publication/2015/legal-entry-channels-eu-persons-need-international-protection-toolbox> (k dispozícii v angličtine);
- FRA (2014), *Criminalisation of migrants in an irregular situation and of persons engaging with them* (Kriminalizácia migrantov v neregulárnej situácii a osôb, ktoré sa nimi zaoberajú), Luxemburg, Úrad pre publikácie, <http://fra.europa.eu/en/publication/2014/criminalisation-migrants-irregular-situation-and-persons-engaging-them> (k dispozícii v angličtine);
- FRA (2013), *Fundamental rights at Europe's southern sea borders* (Základné práva na južných námorných hraniciach Európy), Luxemburg, Úrad pre publikácie, <http://fra.europa.eu/en/publication/2013/fundamental-rights-europes-southern-sea-borders> (k dispozícii v angličtine), pozri tiež zhrnutie, ktoré je k dispozícii vo viacerých jazykoch EÚ, <http://fra.europa.eu/en/publication/2013/fundamental-rights-europes-southern-sea-borders-summary>;
- FRA (2011), *Migrants in an irregular situation employed in domestic work: Fundamental rights challenges for the European Union and its Member States* (Migranti v neregulárnej situácii zamestnaní na vykonávanie domácich prác: Výzvy týkajúce sa základných práv pre Európsku úniu a jej členské štáty), Luxemburg, Úrad pre publikácie, <http://fra.europa.eu/en/publication/2012/migrants-irregular-situation-employed-domestic-work-fundamental-rights-challenges> (k dispozícii v angličtine, francúzštine a nemčine).

Úrad pre publikácie

© Agentúra Európskej únie pre základné práva, 2015
Foto: © FRA

FRA – AGENTÚRA EURÓPSKEJ ÚNIE PRE ZÁKLADNÉ PRÁVA

Schwarzenbergplatz 11 – 1040 Viedeň – Rakúsko
Tel. +43 158030-0 – Fax +43 158030-699
fra.europa.eu – info@fra.europa.eu
[facebook.com/fundamentalrights](https://www.facebook.com/fundamentalrights)
[linkedin.com/company/eu-fundamental-rights-agency](https://www.linkedin.com/company/eu-fundamental-rights-agency)
twitter.com/EURightsAgency

Print: ISBN 978-92-9491-167-4, doi:10.2811/91036
PDF: ISBN 978-92-9491-178-0, doi:10.2811/088611